

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1866726

John Toland'da Özgürlük, Determinizm ve Ahlaki Sorumluluk

Freedom, Determinism, and Moral Responsibility in John Toland

Sait KAR^{a*}

^a Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Ordu / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-0001-4184

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 19 Ocak 2026

Kabul tarihi: 27 Mart 2026

Anahtar Kelimeler:

Din Felsefesi,

John Toland,

Pan-Dinamizm,

Aydınlanma,

Özgürlük.

ÖZ

Bu makale, Aydınlanma düşünürü John Toland'ın din felsefesi bağlamında özgürlük, determinizm ve ahlaki sorumluluk arasındaki ilişkiyi sistematik biçimde ele almaktadır. Toland, doğayı maddenin içkin hareketine dayalı, zorunlu yasalarla işleyen ve nedensellik bakımından "kapalı" bir düzen olarak kavrar. Bu yaklaşım ilk bakışta insan eylemlerinin de kaçınılmaz biçimde zorunlu neden-sonuç ilişkilerine bağlandığını düşündürür; dolayısıyla özgürlük ve sorumluluk açısından bir gerilim ortaya çıkarır. Çalışma, Toland'ın bu gerilimi "determinist yapıyı reddederek" değil, özgürlüğü metafizik bir kopuş gücü yerine rasyonel öz-yönetim olarak tanımlayarak çözmeye çalıştığını savunur.

Bu çerçevede Toland'a göre özgürlük; kişinin inanç ve eylemlerini akıl yoluyla tartması, gerekçeler arasında değerlendirme yapması, tutkularını denetleyebilmesi ve kendi kararlarının sonuçlarını öngörebilmesidir. Ahlaki sorumluluk ise belirsiz bir irade kavramına veya mutlak anlamda "başka türlü yapabileme" iddiasına değil; öznenin gerekçelere duyarlılık, reflektif onay, hesap verebilirlik ve kendini düzeltme kapasitesine dayanır. Makale ayrıca Toland'ın insan psikolojisine dair vurgusunu dikkate alarak, eylemin kaynağını "irrasyonel bir irade mucizesi" yerine alışkanlıklar, arzular, karakter eğilimleri ve eğitimin biçimlendirdiği pratik akıl süreçleri üzerinden açıklar.

Bu okuma, Toland'ın özgürlük anlayışının determinizm ile çatışmak zorunda olmayan uyumlu (compatibilist) bir model sunduğunu gösterir. Son olarak, bu modelin Toland'ın doğal din tasarımıyla ve ruhban otoritesine yönelik eleştirisiyle yakından ilişkili olduğu vurgulanır: gizem ve dogma yerine rasyonel denetimi öne çıkaran Toland, ahlaki failliği de akıl kamusal ölçütlerine bağlar. Böylece Toland'ın projesi, natüralist bir doğa tasavvurunu güçlü bir ahlaki özerklik ve sorumluluk teorisine uzlaştırmaya yönelik özgün bir Aydınlanma girişimi olarak değerlendirilmektedir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: January 19, 2026

Accepted: March 27, 2026

Keywords:

Philosophy of Religion,

John Toland,

Pan-Dynamism,

Enlightenment,

Freedom.

ABSTRACT

This article examines the relationship between freedom, determinism, and moral responsibility in the philosophy of religion of the Enlightenment thinker John Toland. Toland portrays nature as a causally "closed" order governed by necessary laws and grounded in the intrinsic motion of matter. At first glance, this framework appears to place human actions within an unavoidable causal chain, creating a tension between determinism and moral agency. The article argues that Toland addresses this tension not by denying determinism, but by redefining freedom as rational self-government within nature's lawful order. On Toland's account, freedom consists in the agent's capacity to deliberate, compare reasons, regulate passions, and anticipate the consequences of choice. Moral responsibility therefore does not depend on metaphysical indeterminacy or an absolute power to "do otherwise." Instead, it rests on the subject's responsiveness to reasons, reflective endorsement of motives, accountability, and the capacity for self-correction. The study also highlights Toland's psychological orientation: action is best explained through habits, desires, and character dispositions shaped by education and experience, so moral evaluation concerns the rational regulation and reform of these motivational sources.

Interpreted in this way, Toland can be read as offering a compatibilist model in which causal necessity provides the natural framework for responsible agency. Finally, the article connects this view to Toland's broader project of natural religion and his critique of priestly authority, showing how publicly shareable standards of reason support both moral autonomy and responsibility within a naturalistic worldview.

EXTENDED ABSTRACT

This article examines the relationship between freedom, determinism, and moral responsibility in the philosophy of John Toland by situating his views within the framework of his dynamic materialist metaphysics and his reason-centered conception of human agency. In the philosophy of religion, the problem of freedom has traditionally emerged from the tension between divine omniscience, omnipotence, and providence on the one hand, and human moral responsibility on the other. In early modern thought, this classical theological tension was further complicated by the rise of mechanistic and naturalistic conceptions of nature, which increasingly portrayed the universe as a law-governed and causally closed system. Toland's philosophy occupies a distinctive place within this context, since he combines a strongly naturalistic metaphysics with a robust emphasis on freedom, autonomy, and moral responsibility. The central problem addressed in this article is whether Toland's dynamic materialism, which conceives nature as a necessary and continuous causal order grounded in the intrinsic motion of matter, leaves any genuine room for human freedom and moral responsibility. At first glance, Toland's insistence that nothing in nature happens without a cause and that motion is an essential property of matter seems to support a strict form of determinism that would reduce human actions to mere links in a necessary causal chain. If this is the case, it becomes unclear how individuals could be held morally responsible for their actions, or in what sense they could be said to act freely rather than merely in accordance with natural necessity.

The main aim of the article is to show that Toland does not attempt to resolve this difficulty by rejecting determinism or by appealing to a metaphysically indeterminate will. Instead, he reformulates the very meaning of freedom. For Toland, freedom does not consist in the power to break the causal order of nature or to act without sufficient reasons. Rather, it consists in the capacity to govern one's beliefs and actions in accordance with reason, which he describes as the "law of nature" and the true guide of human life. In this respect, Toland's conception of freedom is primarily normative rather than metaphysical: to be free is not to be uncaused, but to be self-directed in the light of rational principles.

The article also aims to demonstrate that this redefinition of freedom is closely connected to Toland's views on natural religion, morality, and his critique of priestcraft and religious authority. Toland maintains that the true essence of religion does not lie in obscure dogmas, mysterious doctrines, or ritual observances, but in a rational and virtuous way of life. Human beings are responsible not because they possess a causally unconditioned will, but because they are capable of understanding the rational order of nature and of regulating their conduct accordingly. Thus, moral responsibility is grounded in rational self-governance and reflective endorsement of one's motives, rather than in metaphysical indeterminacy.

The significance of this study lies in the fact that Toland's philosophy is usually discussed either in connection with his critique of mystery in religion, his views on revelation and reason, or his place in the development of deism and pantheism. By contrast, the systematic relationship between his metaphysics of nature and his conception of freedom and responsibility has received comparatively little attention. This article argues that without taking this relationship into account, Toland's project cannot be fully understood. His attempt to combine a naturalistic worldview with a strong ideal of moral and intellectual autonomy represents an important and early Enlightenment contribution to the broader debate on freedom and determinism.

Methodologically, the article is based on a close reading of Toland's main philosophical and theological works, especially *Letters to Serena*, *Pantheisticon*, and his political-theological writings, and situates these texts within the wider context of early modern debates on causality, necessity, and human agency. The analysis proceeds in three main steps. First, it reconstructs Toland's dynamic materialist metaphysics, focusing on his claim that motion is an essential property of matter and that nature forms a continuous and necessary causal order. Second, it examines his conception of reason, free thinking, and autonomy, showing how freedom is defined as the capacity to follow rational principles rather than as a power of metaphysical indifference. Third, it analyzes how this normative conception of freedom underwrites Toland's views on moral responsibility, natural religion, and ethical life.

The article argues that Toland's position can best be described as a form of compatibilism. He does not deny the necessity of natural laws or the causal determination of events, but he maintains that this necessity is fully compatible with freedom, provided that freedom is understood as rational self-direction rather than as causal independence. Human beings are not free because they are exempt from the laws of nature, but because they are capable of understanding these laws and of making them the guiding principles of their beliefs and actions. In this respect, Toland's conception of freedom anticipates, in an important way, the later Kantian idea of autonomy, even though it remains firmly embedded in a naturalistic metaphysical framework.

In conclusion, the article shows that Toland's philosophy offers an original and coherent attempt to reconcile a dynamic and deterministic conception of nature with a strong account of moral agency and responsibility. Freedom, in his view, is not a metaphysical privilege that interrupts the causal order, but a normative achievement grounded in the proper use of reason. Moral responsibility, in turn, arises from the agent's capacity for rational self-governance and reflective endorsement of action. This interpretation not only sheds new light on Toland's place in early Enlightenment thought, but also contributes to a better historical understanding of the enduring debate between freedom and determinism.

Giriş

Din felsefesinde özgürlük problemi, Tanrı'nın mutlak bilgisi ve kudreti ile insanın ahlaki sorumluluğu arasındaki gerilim etrafında şekillenir. Monoteist geleneklerde Tanrı'nın fiilleri önceden bilmesi ve dünyayı hikmetine göre yönetmesi fikri, insanın gerçekten “başka türlü de yapabileme” imkânına sahip olup olmadığı sorusunu gündeme getirir. Bu gerilim, günah, sevap ve sorumluluk kavramlarının rasyonel temellendirilişi açısından merkezi bir önem taşır. Bu makale, söz konusu problemi John Toland'ın doğa anlayışı ve özgürlük yorumu üzerinden yeniden ele almaktadır.

Toland evreni, “pan-dinamizm” (her şey harekettir) ve “pan-materyalizm” (her şey maddedir) kavramlarıyla ifade edilebilecek dinamik materyalist bir metafizik içinde düşünür. Ona göre hareket, maddenin dışarıdan sonradan kazandığı bir hal olmayıp, özsel niteliğidir. Dolayısıyla doğadaki her değişim, aşkın bir iradenin anlık müdahalelerinden ziyade içkin kuvvetlerin zorunlu işleyişinin sonucudur. (Heinemann, 1944, s. 142; Toland, 1704, ss. 167-170) Böyle bir tabloda evren, sebepsiz olaylara ya da mutlak durgunluğa yer bırakmayan kapalı bir nedensellik ağı olarak tasavvur edilir. Bu metafizik zemin, Toland'ın özgürlük, determinizm ve ahlaki sorumluluk arasındaki ilişkiyi din felsefesi açısından nasıl düşündüğü sorusunu özellikle kritik hale getirir.

Ne var ki Toland, çoğunlukla akıl-vahiy ilişkisini rasyonel bir doğrulama rejimi içinde yeniden kurması ve “gizem” eleştirisiyle öne çıkan bir figür olarak değerlendirilir. Bu nedenle literatürde Toland'ın düşüncesi genellikle ya vahyin rasyonel şartları ya da panteist/doğal din çizgisi üzerinden okunmuş, buna karşılık onun metafizik doğa anlayışıyla özgürlük ve ahlaki sorumluluk arasında kurduğu bağ daha sınırlı ve dağınık biçimde ele alınmıştır. Oysa Toland, Aydınlanma'nın bireycilik, akılcılık ve hoşgörü ideallerini benimsemekle birlikte din felsefesinin temel problemlerinden biri olan özgürlük meselesini de merkezi bir unsur olarak ele alır. Toland'a göre özgürlük, “doğanın yasası olan akli takip etmeyi” içeren hem düşünce alanında hem de eylem alanında kendini gösteren bir özerklik biçimidir. (S. Kar, 2017, s. 170) Nitekim Toland, kendisini özgürlüğe adanmış ve kölelik ile keyfi iktidarın inançlı bir düşmanı olarak tanımlar. Ona göre özgürlük, düşünsel bir serbestlik olduğu gibi, politik bir sorumluluk ve ahlaki bir yükümlülüktür. (Toland, 1696, ss. 57-58, 1702, ss. 101-103)

Bu makalenin temel problem sorusu şudur: Toland'ın dinamik materyalizmi ve doğa yasalarının zorunlu işleyişi fikri, insan eylemini determinist bir çerçeveye mi hapseder, yoksa özgürlüğü akli-ahlaki özerklik düzleminde yeniden tanımlayarak sorumluluğu bu zorunlulukla uzlaştıran bir model mi geliştirir? Bu doğrultuda çalışma, Toland'da özgürlüğün anlamını (akıl rehberliğinde otonom eylem), doğa düzeninin zorunluluk yapısını ve ahlaki sorumluluğun imkânını birlikte ele almayı amaçlamaktadır. Böylece Toland'ın erken Aydınlanma bağlamında hem natüralist bir doğa felsefesi hem de rasyonel-ahlaki bir din anlayışı kurma çabasının iç tutarlılığı ve sınırları görünür kılınacaktır.

Yöntem bakımından makale, Toland'ın birincil metinlerine (*Letters to Serena*, *Pantheisticon* ve politik-teolojik risaleleri) yakın okumayı, yer yer erken modern determinizm-özgür irade tartışmalarına ve çağdaş yorumlara yapılan göndermelerle desteklemektedir. Bu okuma sırasında Toland'ın doğa, hareket ve zorunluluk anlayışının özgürlük ve sorumluluk kavrayışıyla nasıl eklemlendiği adım adım izlenecek, böylece onun din felsefesi içindeki özgürlük tasarımı, yalnızca politik bir söylem olmaktan çıkarılıp metafizik ve etik zeminiyle birlikte değerlendirilecektir.

Bu çerçevede Toland'ın yaklaşımını değerlendirebilmek için, öncelikle din felsefesinde özgürlük probleminin hangi kavramsal gerilimler etrafında şekillendiğini kısaca ortaya koymak

gerekir. Çünkü Toland'ın önerdiği çözüm, ancak Tanrı'nın bilgisi, kudreti, nedensellik ve ahlaki sorumluluk arasında kurulan klasik tartışma zemini içinde anlam kazanmaktadır.

Din Felsefesinde Özgürlük Problemi ve Toland'ın Konumu

Din felsefesinde özgürlük problemi, yalnızca insan eylemlerinin nedenlerine dair soyut bir tartışmadan ibaret değildir. Tanrı tasavvurunun temel nitelikleri (her şeyi bilme, her şeye gücü yetme, iyilik ve hikmet), insanın ahlaki sorumluluğu ve kötülük olgusu aynı denklemde bulunduğu için bu alanda merkezi bir yer işgal eder. Nitekim Tanrı'nın takdiri ve egemenliği ile insan özgürlüğü ve sorumluluğu arasındaki gerilim, din felsefesinin klasik soruları arasında sayılmaktadır.

Bu çerçevede özgürlük problemi, özellikle Tanrı'nın her şeyi bilmesi (omniscience) ile insan fiillerinin başka türlü olabilme imkânı (contingency) arasındaki görünür çelişki üzerinden formüle edilir. Klasik dilemmayı kaba hatlarıyla şöyle ifade etmek mümkündür: Eğer Tanrı, gelecekte gerçekleşecek her olayı yanılmaz bir şekilde biliyorsa, Tanrı'nın şu anda bilmekte olduğu bir fiilin gelecekte "başka türlü" gerçekleşmesi imkânsız görünmektedir. Ancak ahlaki sorumluluk için, failin en azından bazı durumlarda farklı şekilde davranabilme imkânına sahip olması gerektiği varsayılır. Dolayısıyla Tanrı'nın geleceğe ilişkin yanılmaz bilgisini korumak ile insanın ciddi anlamda özgür ve sorumlu bir fail olduğunu savunmak, ilk bakışta birbiriyle gerilim içindedir. (Aydın, 2002, ss. 160-165; İmamoğlu, Yazoğlu, & Başcı, 2016, ss. 107-110; Neslioğlu, 2008, ss. 179-181; Öner, 2005; Peterson, Hasker, Reichenbach, & Basinger, 2009, ss. 215-220; Tüzer, 2018, ss. 253-255; Yaylı, 2023, ss. 228-230)

Özgürlük problemi yalnızca Tanrı'nın bilgisiyle de sınırlı olamaz. Zira Tanrı'nın her şeye gücü yetme (omnipotence) ve mutlak iyilik (omni-benevolence) nitelikleri de tartışmaya dahildir. Eğer Tanrı, gelecekte ne yapacağımızı yanılmaz biçimde biliyorsa ve bu bilgiye aykırı bir şekilde davranmamız mümkün değilse, Tanrı'nın kendi fiilleri için de "başka türlü davranma" imkânından söz etmek zorlaşacaktır. Benzer şekilde, insan fiillerinin zorunlu bir zincirin halkaları olduğu bir evrende, ahlaki övgü ve yerginin anlamı da tartışmalı hale gelir.

Bu tartışmanın ahlaki boyutu, özellikle kötülük problemi bağlamında belirginleşir. Tanrı'nın iyi ve kudretli olduğu varsayımı ile dünyadaki kötülüğün varlığını bağdaştırma girişimlerinden biri, iyi bilinen özgür irade savunmasıdır. Alvin Plantinga tarafından sistematik hale getirilen bu savunma, kabaca, ahlaki bakımdan değerli bir özgürlüğün dışsal zorlama ve determinizmden azade seçim yapabilmeyi gerektirdiğini, Tanrı'nın insanlara böyle bir özgürlük vermesi halinde ise bazı kötü fiillerin kaçınılmaz olarak ortaya çıkabileceğini ileri sürer. (Plantinga, 2022, ss. 48-56) Plantinga'nın özgür irade savunması özellikle libertaryen özgürlük kavramı ile ilişkilendirilir ve Tanrı'nın her olaya müdahale etmeyişi, bu türden özgürlüğü korumak adına "risk" alması şeklinde yorumlanır.

Brian Davies'in Tanrı ve kötülük tartışmalarına ayırdığı bölümde de benzer bir çizgi görülür. Burada ahlaki kötülüğün, özgür failin yanlış tercihinden kaynaklanan ve Tanrı'ya doğrudan isnat edilemeyecek bir "eksiklik" ya da "bozulma" olduğu, buna karşılık özgürlüğün daha yüksek bir iyi olarak korunduğu vurgulanmaktadır. (Davies, 1993, ss. 32-38) Bu yaklaşım, din felsefesinde özgürlük probleminin sadece metafizik bir tartışma olmadığını, aynı zamanda Tanrı'nın adaleti ve iyiliğiyle ilgili teodise çabalarının merkezi bir unsuru olduğunu gösterir.

Özgürlük probleminin verilen cevaplar, genel felsefe literatüründeki klasik ayrımlarla büyük ölçüde paraleldir. Bir tarafta, uyumcu (compatibilist) yaklaşımlar, Tanrı'nın her şeyi önceden bilmesi ve hatta belirlemesi ile insan özgürlüğü arasında mantıksal bir çelişki olmadığını savunurken özgürlüğü, failin kendi arzuları ve inançları doğrultusunda, dışsal zorlama olmaksızın eylemde bulunabilmesiyle tanımlar. (E. Kar, 2024, s. 300) Diğer tarafta,

libertaryen çizgi, özgürlüğü determinizmle bağdaşmaz (incompatibilism) biçimde kavrar. Failin gerçekten “başka türlü davranabilme” kapasitesine sahip olması gerektiğini, aksi halde ahlaki sorumluluğun zedeleneceğini ileri sürer. (Ginet, 1990, ss. 90; 94; 106; E. Kar, 2024, s. 306; Yavuz, 2009, s. 55) Açık teizm tartışmalarında, “kendini belirleyen özgürlük” ile determinist-uyumcu özgürlük anlayışı arasındaki ayrım, bu iki yaklaşımın din felsefesi zeminindeki gerilimini çarpıcı biçimde göstermektedir.

Din felsefesi bağlamında bu iki ana hattın yanında, teistik determinizm ya da sıkı ilahi takdir vurgusunu öne çıkaran yaklaşımlar (Özkan, 2023, s. 32) ve çağdaş dönemde Molinism ile açık teizm gibi ara pozisyonlar da geliştirilmiştir. (Badria, 2022, s. 93; Frigerio & Florio, 2021, ss. 126-127) Molinist yaklaşımlar Tanrı'nın özgür fiillere ilişkin “orta bilgi”sini; (Laing, 2018) açık teist görüşler ise Tanrı'nın gelecekteki özgür seçimleri “belirli bir hakikat değeri olan olgular” olarak bilmediğini, gerçek anlamda “mümkünler alanı” olarak bildiğini merkeze alarak hem Tanrı'nın bilgisi hem de insanın libertaryen özgürlüğünü korumaya çalışırlar. (Bayam, 2015, s. 259; Johnson, 2022, s. 228; Yöney, 2025) Bu çeşitlilik, özgürlük probleminin din felsefesinde çözüme kavuşturulmuş bir mesele olmaktan ziyade, Tanrı-insan ilişkisinin ontolojik ve ahlaki boyutlarını sürekli yeniden düşünmeye sevk eden dinamik bir tartışma alanı olduğunu göstermektedir.

Toland'ın din felsefesi, bu geniş özgürlük tartışmasının tam ortasında, determinizmi reddetmek yerine, özgürlüğü determinizmle bağdaştırmaya çalışan bir Aydınlanma yorumu sunar. Onun dinamik materyalizmi, doğa düzenini zorunlu bir nedensel ağ olarak resmederken, özgürlük tanımı, bu ağ içinde aklın rehberliğinde öz-yönelim kapasitesine vurgu yapar. Böylece Toland'ın projesi, klasik ‘kader-özgür irade’ ikilemine doğa ve akıl üzerinden alternatif bir çözüm arayışı olarak görülebilir.

Bu genel arka plan, Toland'ın özgürlük anlayışını tarihsel ve kavramsal olarak konumlandırmak için gerekli zemini sunmaktadır. Ancak onun meseleye getirdiği özgün katkı, yalnızca klasik kader-özgür irade tartışmasına yeni bir cevap vermesinde değil, bu cevabı belirli bir doğa tasavvuru üzerine kurmasında yatar. Bu nedenle şimdi Toland'ın özgürlük düşüncesini taşıyan metafizik zemine, yani onun madde, hareket ve zorunluluk anlayışına yönelmek gerekir.

Toland'da Doğa, Madde ve Hareket

Toland'ın özgürlük anlayışı, onun doğa anlayışından bağımsız biçimde kavranamaz. Çünkü insan eyleminin anlamı, ancak insanın içinde yer aldığı evrenin nasıl bir yapı arz ettiği açıklığa kavuşturulduğunda belirlenebilir. Bu nedenle önce Toland'ın maddeyi nasıl tanımladığını, hareketi neden özsel bir nitelik olarak gördüğünü ve bu yaklaşımın nasıl dinamik bir determinizm fikrine ulaştığını incelemek gerekir.

Erken dönemde “madde nedir?” sorusu, hem fiziksel dünyanın yapısına ilişkin teknik bir mesele hem de insanın evrendeki yerini ve eylemlerinin anlamını belirleyen metafizik bir düğüm olarak görülür. Bu tartışma içinde maddenin töz, alan ya da dinamik kuvvet olarak yorumlandığı üç ana hat gelişmiş, Toland bu hatların her birini kısmen benimseyip kısmen aşan bir sentez kurmuştur. Maddeyi katılık, uzam ve girimsizlik gibi niteliklerle düşünmek ona hala zorunlu görünse de bunların tek başına maddeyi açıklamaya yetmediğini savunur. Madde, uzamla birlikte düşünülse bile, varlık tarzı gereği aktif ve hareketli olmak zorundadır. Hareket, maddenin sonradan kazandığı bir durum olmayıp, onu madde yapan temel unsurlardan biridir. Uzam nasıl maddenin zorunlu bir niteliği ise hareket de aynı derecede zorunlu bir niteliktir. (Toland, 1704, s. 159)

Bu nedenle Toland, “madde yalnızca uzamdan ibarettir” türü indirgemeleri reddeder. Uzam, maddenin bölünmelerinin ve biçimlerinin öznesi olarak düşünülse de değişimlerin ve doğadaki çeşitlenmenin kaynağı eylem/harektir. Katılık, uzam ve eylem üç ayrı fikir gibi görünse de gerçekte tek ve aynı maddenin farklı kavranışlarıdır. Doğadaki süreklilik ve değişim ancak bu üçlü birliktelik sayesinde anlaşılabilir. (Toland, 1704, ss. 146; 159) Bu çerçeveden bakıldığında Toland için “hareket”, maddenin dışarıdan itilmesiyle başlayan mekanik bir konum değişikliği olmayıp maddenin içkin bir “itici güç (vis motrix)” taşımasıdır. Dolayısıyla doğa, durağan unsurlardan değil, içkin kuvvetiyle devinen bir maddi düzenlilikten oluşur. (Toland, 1704, ss. 229-232)

Maddenin yalnızca uzamlı değil, aynı zamanda özsel olarak hareketli kabul edilmesi, Toland’ın evren tasavvurunun neden statik değil, bütünüyle dinamik ve süreklilik arz eden bir maddi düzen olarak kurulduğunu da açık hale getirir.

Toland’ın metafiziği, “her şey harektir” (pan-dinamizm) ve “her şey maddedir” (pan-materyalizm) ilkelerinin birlikte işletildiği dinamik materyalist bir evren tasavvuruna yaslanır. Bu yaklaşımda hareket hem maddenin bir sıfatı hem de maddi varoluşun sürekliliğini mümkün kılan zorunlu bir kipliktir. Toland’ın Spinoza’ya yönelttiği eleştiri de burada anlam kazanır: Spinoza’yı, hareketi maddenin asli unsuru saymamakla eleştirir. Çünkü Toland’a göre doğadaki her parça, başlangıçtan beri hareket halindedir ve bunun tersini düşünmek mümkün değildir. (Heinemann, 1944, s. 142)

Bu görüş, evrende mutlak durgunluğa veya nedensizliğe yer bırakmaz. Doğa düzeninde hiçbir etki sebepsiz ortaya çıkamaz. Bir hareket, daha büyük bir güç tarafından değiştirilmedikçe sürer ve bir hareketin sonlanmasını mutlak bir durağanlık yerine başka bir hareket izler. Böylece doğa, kesintisiz nedensellik zincirleriyle ilerleyen bir süreç olarak kavranır. (Toland, 1704, ss. 167-170; 229-232)

Toland açısından bu zorunluluk, evrenin “kapalı” ve “determinist” bir işleyişe sahip olduğuna işaret eder. Maddi düzen, içkin kuvvetleriyle kendi sürekliliğini taşır ve açıklama ilkesi her zaman doğanın kendi içindedir.

Maddenin içkin hareketle tanımlandığı ve doğadaki her değişimin nedensel bir süreklilik içinde açıklanabildiği bu evren tablosu, Toland’ın din felsefesinde iki önemli sonuç doğurur. Birincisi, Tanrı-doğa ilişkisinde “aralıklı müdahale” fikrini gereksizleştiren güçlü bir natüralist zemin kurar. Buna göre doğa düzeni, kendi iç yasalarıyla açıklanabilir ve bu yasalar zorunluluk taşır. İkincisi ise insan eyleminin konumuna dair tartışmayı kaçınılmaz biçimde gündeme getirir. Zorunlu işleyen bir doğa düzeni içinde insan özgürlüğü nasıl anlaşılacaktır ve ahlaki sorumluluk hangi temelde savunulacaktır? Bu bölümün hedefi, özgürlük tartışmasına geçmeden önce Toland’ın metafizik arka planındaki zorunluluk fikrinin kapsamını netleştirmektir. Bu noktada tartışma, doğa felsefesinden insan doğası ve akıl problemine geçmektedir.

Toland’da Akıl, Özgürlük ve Özerklik

Toland’da insanın özgürlüğü, doğa düzeninden kopuşla değil, bu düzen içinde aklın rehberliğinde kendini yönetebilme kapasitesiyle ilişkilidir. Bu nedenle onun özgürlük anlayışını kavramak için akla yüklediği normatif işlevi, özgür düşünce savunusunu ve özerklik fikrini birlikte değerlendirmek gerekir. Akla bu merkezi rolün verilmesi, Toland’ın neden özgür düşüncüyü yalnızca entelektüel bir hak olarak değil, insanın kendi inançlarını ve yönelimlerini rasyonel denetime açmasının zorunlu koşulu olarak gördüğünü de açıklamaktadır.

Toland’ın insan anlayışının merkezinde akıl yer alır. O, Aydınlanma’nın “akla güven” ilkesini hem teorik bir tez olarak okur hem de insan yaşamının temel normu olarak yorumlar.

Ona göre akıl, “hayatın gerçek ve ilk yasası, yaşamın ihtişamı ve hayatın ta kendisidir”. İnsanın neye inanacağına ve nasıl yaşayacağına karar verirken başvurması gereken birincil ölçüt budur. (Toland, 1751, s. 73) Akıl, “şüpheli veya belirsiz herhangi bir şeyin kesinliğini açıkça bilinenlerle kıyaslayarak ortaya çıkaran ruhun yeteneği” olarak tanımlanır. Bu tanım Toland’ın gözünde teorik önermelere birlikte dini ve ahlaki iddialara da uygulanmalıdır. (Toland, 1696, s. 14)

Bu vurgu, akılı başka yetilerden üstün kılmaktan çok, insanın dünyayla ilişkisinde vazgeçilmez bir yönelim noktası haline getirir. Duygular, alışkanlıklar ve geleneksel otoriteler insan hayatını fiilen etkiler fakat Toland, bunların hiçbirini aklın sınavından geçmeden normatif bağlayıcılık kazanamaz görüşündedir. Bu nedenle akıl, bilişsel bir araç olmakla birlikte insanın neye inanmakta ve nasıl davranmakta “haklı” sayılacağını belirleyen bir sorumluluk ölçütüdür.

Böylece özgür düşünce, Toland’da yalnızca dış otoritelere direnme hakkını değil, kişinin akli muhakeme sonucunda ulaştığı ilkelere göre kendini yönetebilmesini de içerir. Bu nokta, onun özgürlük kavrayışının düşünsel serbestlikten daha geniş bir özerklik anlayışına dayandığını göstermektedir.

Toland, çağdaşı olan düşünürlerle birlikte “doğal ışık” (lumen naturale) kavramını paylaşıyor da bu ışığı özellikle akılla özdeşleştirilmesi bakımından ayırır. (Collins, 1713, s. 5) Shaftesbury ve Bayle gibi isimler bu “doğal ışığı” çoğu zaman ahlak duygusu ve içsel hisler üzerinden okurken, Toland aynı ışığı daha çok aklın aydınlatıcı işleviyle ilişkilendirir. O doğal ışığı, dini ve teolojik alanın sorgulanmasında kullanılacak rasyonel bir ilke olarak görür. Locke’un doğal/süpernatural ışık ayrımında bu ikisinin uyumlu birlikteliği vurgulanırken, Toland bu uyumu önemli ölçüde kırar. İnsanın kılavuzu olarak “mantıklı akıl yürütme”yi seçmekle yetinmez, akılı “her şeyin, varoluşun ve yokluğun, doğrunun ve yanlışın, iyinin ve kötünün ölçüsü” haline getirir. (Heinemann, 1944, ss. 132; 144)

Bu çerçevede “özgür düşünce” (free-thinking), yalnızca otorite eleştirisi olmayıp, aklın bu ölçüt rolünü fiilen kullanma pratiğidir. Özgür düşünce, herhangi bir önermeyi anlamaya çalışma, lehinde ve aleyhinde delilleri tartma ve kanıtların ağırlığına göre hüküm vermeyi ifade eder. (Toland, 1702, ss. 109-113)

Böylece vicdan özgürlüğü, “istediğini düşünme” serbestisinin yanı sıra, akli sorgulama sonucunda ulaşılan kanaatin baskıdan uzak biçimde ifade edilebilmesidir. Toland’ın kölelik ve keyfi iktidarın “inanmış bir düşmanı” olması, hükümdarları halk için var kabul etmesi ve zulme karşı direnişi meşru görmesi, akılı bu anlamda hem bilişsel hem politik bir özgürleştirici güç olarak konumlandığını gösterir. (Toland, 1815, ss. 20-21)

Bu akıl ve özgür düşünce tasavvuru, Toland’ın özgürlüğü nasıl tanımladığında somutlaşır. Özgürlük, onun için doğanın yasası olan akılı takip etmeyi içerir. Özgür kişi, insanlar tarafından konulmuş, değişken, yer yer keyfi ve yeterli olmayan yasalar yerine, aklın sağladığı evrensel ve tutarlı yasaları kabul eder. Bu nedenle özgürlük, dış baskılardan kurtulma hali olduğu gibi, aklın gösterdiği ölçülere göre kendi kendini yönetme yetisidir de. Toland’ın dilinde bu, düşünce alanıyla sınırlı bir serbestlik olmayıp hem düşünce hem eylem alanında kendini gösteren bir özerklik (otonomi) anlamına gelir. (Toland, 1696, ss. 123-124)

Özgürlüğün bu şekilde tanımlanması, onu metafizik bir “nedensizlik” iddiasından çok, normatif bir “özerklik” ilkesi haline getirir. İnsan, doğa düzeni içinde nedensel etkilere maruz kalsa da aklını kullanarak inanç ve eylemlerini değerlendirebildiği ölçüde özgürdür. Bir eylemin ya da inancın özgür sayılabilmesi için, aklın ilkeleriyle sınanmış ve kişinin kendi rasyonel onayından geçmiş olması gerekir. (Toland, 1696, s. 18) Bu noktada Toland’ın özgürlük anlayışı, daha sonra Kant tarafından geliştirilecek olan ‘özerklik’ (Autonomie) kavramının erken bir

versiyonu olarak okunabilir. Dolayısıyla onun özgürlük anlayışı, aklın kendi koyduğu yasaya uymayı içeren normatif bir öz-yönelim modeline yaklaşır.

Görüldüğü gibi Toland'da insan doğası ve akıl, özgürlüğün normatif zeminini oluşturur. İnsan, akıl yetisine sahip olduğu için hem dini hem ahlaki alanda sorumludur. Özgürlük ise bu yetiyi kullanarak kendini yönetebilme kapasitesidir. Bir sonraki bölümde bu normatif özgürlük anlayışının, dinamik materyalist bir evren tasavvurunda ahlaki sorumluluğu nasıl mümkün kıldığı tartışılacaktır.

Doğal Din, Ahlaki Sorumluluk ve Uyumcu Yorum

Toland'ın özgürlük anlayışı, yalnızca metafizik bir "irade serbestliği" tartışması olarak değerlendirilmeyip, aynı zamanda dinin ahlaki içeriği üzerinden temellendirilen bir sorumluluk modeli olarak ortaya çıkar. Ona göre bir kişinin gerçek dini konumu, bağlı olduğu mezhep, benimsediği itikat formülleri ya da iştirak ettiği ritüellerden ziyade, davranışlarının içtenliği ve iyiliğiyle anlaşılır. (Toland, 1726b, s. 146) Böylece "hangi dine mensup olduğumuz" sorusunun yerini, "nasıl bir insan olduğumuz" sorusu alır. Dinin hakikiliği, teorik öğretilerden çok pratik erdemler üzerinden ölçülür.

Bu çerçevede Toland'ın "doğal din" tasavvuru, özgürlük ve sorumluluğun zemini olarak da okunabilir. Ona göre başlangıçta doğal din, herkes için "kolay ve sade" bir yapıya sahipken, zamanla masallar ve menfaat ilişkileriyle örtülmüş, rahip sınıfının çıkarlarını besleyen bir gizemler ve gösteriler geleneği haline gelmiştir. (Toland, 1704, s. 129) Bu dönüşüm hem teorik bir bozulma hem de insanın kendi aklını kullanma cesaretinin ve ahlaki öz-yönelim kapasitesinin zayıflaması anlamına gelir. Çünkü hurafelerin çoğaldığı yerde birey, kendi muhakemesine güvenmek yerine otoriteye teslim olur. Bu da özgürce eyleyen failden, yönlendirilen ve sürüklenen bir özneye geçiş demektir.

Toland'ın Tanrı tasavvuru da bu ahlaki sorumluluk vurgusunu destekler. O, sonsuz derecede iyi, bilge ve güçlü bir Varlığa inanır. Ona göre bu Tanrı, kâinatı yaratmakla kalmayıp onu hikmetine uygun bir düzen içinde yönetmeye devam eder. (Toland, 1726a, ss. 303-304) Böylesi bir Tanrı tasavvurunda insan, keyfi emirlerle sınıanan bir varlık olmaktan çıkıp akılla kavranabilir bir düzen içinde sorumluluk üstlenebilme yetisiyle donatılmış bir fail haline gelir. Dolayısıyla özgürlük, nedensellikten tamamen bağımsız "boşluk" değil, Tanrı tarafından bağışlanmış akli kapasite sayesinde, tabii ve ahlaki düzeni anlayarak ona uygun davranabilme imkânıdır. (Toland, 1696, s. 42) Bu imkânın inkârı, ahlakın yanı sıra Tanrı'nın adalet ve hikmetini de problemlile hale getirir.

Bu noktada Toland'ın Hıristiyanlık yorumunda ahlaki öğreti ile özgürlük arasında kurulan bağ daha da belirginleşir. O, İncil'in özünü, "mutedil, adil ve dindar bir şekilde yaşamak, Tanrı'yı her şeyden çok, komşuyu ise kendimiz kadar sevmek" şeklinde özetlenebilecek bir hayat idealinde görür. (Toland, 1726a, s. 304) Böyle bir ideal, ancak ahlaki bakımdan sorumlu ve seçim yapabilen özneler için anlam taşır. Dolayısıyla Toland'ın doğal din ve gerçek Hıristiyanlık tasarımı, özgürlüğü ahlaki sorumluluğun önkoşulu olarak varsayar. İnsanın asıl sınavı, anlaşılmaz dogmalara itaat etmekte değil, aklın aydınlattığı bu temel ilkeleri hayatına taşıyıp taşımamakta yatar. Bu durumda Toland'ın özgürlük anlayışı, tabiat düzeniyle uyumlu bir determinizm içinde, akli öz-yönelim ve erdemli eylem kapasitesi olarak okunabilir. Nitekim insan, tam da bu kapasite sayesinde hem Tanrı karşısında hem de diğer insanlar karşısında gerçekten sorumlu hale gelir.

Bu çerçevede özgürlük, Toland'da metafizik bir belirsizlik ya da nedensiz seçim gücü olmaktan çok, aklın rehberliğinde öz-yönelim kapasitesi olarak görünmektedir. Ancak bu normatif özgürlük anlayışının asıl önemi, yalnızca bireysel bilinç alanında değil, doğal din,

ahlaki failiyet ve sorumluluk kavrayışı içinde nasıl işlev kazandığında ortaya çıkar. Bu nedenle şimdi Toland'ın özgürlük anlayışının dini ve ahlaki sonuçlarına yönelmek gerekir.

Yukarıdaki tartışma, Toland'ın bir yandan doğayı zorunlu hareket yasalarıyla işleyen dinamik bir bütün olarak kavradığını (Heinemann, 1945, s. 456), diğer yandan özgürlüğü aklın yasalarına uyumlu bir özerklik ilkesi olarak tanımladığını gösterir. (Collins, 1713, s. 5) Bu ikili vurgu ilk bakışta gerilim üretir. Zira eğer evrende olup biten her şey zorunlu olarak tabii yasalara bağlıysa, insan iradesi için ciddiye alınabilecek bir özgürlük ve buna dayalı ahlaki sorumluluk alanı nasıl korunacaktır? Toland'ın kendisini özgürlüğe adanmış, kölelik ve keyfi iktidarın inançlı bir düşmanı olarak sunduğu portre (Toland, 1704, ss. 4-6, 1751, ss. 5-6) ile maddenin zorunlu hareketliliğini vurgulayan dinamik materyalizmi (Heinemann, 1945, ss. 456-457; Toland, 1704, s. 159) yan yana okunduğunda, klasik “özgürlük–determinizm” probleminin Toland'da da farklı bir biçimde gündeme geldiği söylenebilir.

Toland'ın metinleri, bu gerilimi özgürlüğün anlamını yeniden tanımlayarak çözmeye yönelir. Ona göre özgürlük, nedensel zincirin dışında, “hiçbir sebebe bağlı olmayan” bir irade sıçraması değildir. Aksine insanın doğası gereği akılla kavradığı tabii düzenle uyumlu eylemde bulunabilmesidir. Özgür kişi, insanlar tarafından konulan, değişken ve çoğu zaman keyfi yasalara uymayıp, aklın keşfettiği genel ilkelere uyan kimsedir. Bu nedenle özgürlük hem düşünce alanında bir serbesti hem de eylem alanında da akli ilkeler doğrultusunda kendi hayatını kurabilme kudretidir. Bu yönüyle Toland'ın özgürlük tasavvuru, daha sonra Kant'ta sistematikleşecek otonomi fikriyle çarpıcı benzerlikler taşır. Böylece doğa düzeninin zorunluluğu ile özgürlüğün normatif içeriği, aynı akıl vurgusu üzerinden birbirine eklenir: Doğa yasalarının zorunluluğu, insan aklının bu yasaları kavrayabilmesi ölçüsünde, özgürlüğün zemini haline gelir. Çünkü ancak bu sayede kişi ne yaptığını ve neden yaptığını bilerek sorumlu bir özne olabilir.

Bilindiği gibi Aydınlanma düşüncesinin genel çizgisi, insanın kaderinin insanın kendisi dışında hiçbir güce emanet edilemeyeceğini, insanlığın ‘insana yaraşır bir hayata’ ancak kendi çabası ve kendi akıyla ulaşabileceğini savunan bir bireycilik anlayışıyla şekillenmiştir. (Güçlü, Uzun, & Uzun, 2003, s. 754) Toland, Aydınlanmanın bu genel bireycilik anlayışını paylaşmakla birlikte, özgürlük fikrini özellikle ‘doğanın yasası olan akli takip etmek’ şeklinde temellendirir. Böylece Toland'ın özgürlük anlayışı, klasik anlamda başka türlü yapabilmeyi teminat altına alan libertaryen bir modelden çok, determinizmle uyumlu bir özgürlük tasavvuruna yaklaşır. İnsan, doğa yasalarından muaf olduğu için değil, bu yasaları akıl yoluyla kavrayıp kendi hayatına normatif ilke olarak uygulayabildiği için özgürdür. Bu okuma metinlerde açıkça adlandırılmış bir “teori” olarak bulunmasa da Toland'ın özgürlük tanımı, dinamik materyalizm vurgusu ve bireyci-eleştirel Aydınlanma duyarlılığı birlikte düşünüldüğünde, onun özgürlük-determinizm sorununu uyumcu bir hat üzerinde çözmeye çalıştığını göstermektedir.

Sonuç

Bu makale, John Toland'ın din felsefesinde özgürlük, determinizm ve ahlaki sorumluluk arasındaki ilişkiyi, onun dinamik materyalist metafiziği ile akıl merkezli insan anlayışı çerçevesinde ele aldı. İnceleme boyunca görüldüğü üzere Toland, bir yandan maddeyi zorunlu hareketle tanımlayan, doğayı içkin kuvvetlerin kesintisiz işleyişi olarak kavrayan bir evren tasavvurunu savunmakta, diğer yandan özgürlüğü, doğa yasalarıyla uyumlu akli-ahlaki özerklik şeklinde formüle etmektedir. Bu iki vurgu ilk bakışta çelişir gibi görünse de Toland'ın metinleri ve onları takip eden yorumlayıcı çerçeve, onun asıl meselesinin nedensel zinciri kırmak olmadığını, özgürlüğün anlamını yeniden tanımlamak olduğunu ortaya koymaktadır.

Toland'ın metafizik zemini, evrende hiçbir şeyin sebepsiz gerçekleşmediği, maddenin zorunlu hareketliliğine dayanan dinamik bir determinizme işaret eder. Böyle bir tabloda mutlak

durgunluk ya da “nedensiz irade sıçramaları” için yer yoktur. Buna karşın Toland insanı, bu nedensel ağın edilgen bir parçası olarak görmeyip, akli sayesinde doğa düzenini kavrayabilen ve kendi inanç ve eylemlerini bu kavrayış ışığında yönlendirebilen bir özne olarak konumlandırır. Bu çerçevede özgürlük, nedensellikten muafiyet değil, aklın keşfettiği ilkelere göre hayatı şekillendirme kudretidir. Ahlaki sorumluluk da bu kudretin fiilen kullanılmasıyla anlam kazanır. Bu anlayış, iradeyi dışsal kısıtlardan bağımsızlaştırmak yerine, aklın kendi normatif zorunluluğuna bağlar. Dolayısıyla Toland’ın uyumculuğu, aklın rehberliğinde aktif bir öz-yönelim modelidir.

Bu normatif özgürlük kavrayışı, Toland’ın doğal din ve ahlak anlayışıyla yakından bağlantılıdır. Ona göre gerçek dini konum, mensup olunan mezhep ya da benimsenen dogmalardan çok, kişinin hayatında tezahür eden erdemler ve davranışların içtenliği üzerinden anlaşılır. Hıristiyanlığın özü mutedil, adil ve dindar bir yaşam ile Tanrı sevgisi ve komşu sevgisinden ibarettir. Bu çerçevede özgürlük, ahlaki sorumluluğun ön koşulu haline gelir: Eğer insan, aklın ilkeleriyle sınılanmış inanç ve eylemlere rasyonel bir onay verebiliyorsa, gerçekten sorumlu tutulabilir. Doğal dinin tarihsel süreçte hurafelerle, rahip çıkarlarıyla ve gösterişli ritüellerle örtülmesi ise, tam da bu öz-yönelim kapasitesinin zayıflaması anlamına gelir. İnsanın kendi muhakemesine güvenmek yerine otoriteye kör teslimiyeti hem dinin rasyonel savunulabilirliğini hem de ahlaki sorumluluk alanını daraltır.

Toland’ın özgürlük vurgusu, bireysel ahlak düzleminde olduğu kadar, politik düzlemde de belirginleşir. Kendisini özgürlüğe adanmış, kölelik ve keyfi iktidarın inançlı bir düşmanı olarak çizdiği portre, özgürlüğü hem dini hem siyasal baskıya karşı bir ilke haline getirir. Halkın hükümdarlar için değil, hükümdarların halk için var olduğunu savunması, bu bireyci ve eleştirel çizginin siyasal izdüşümüdür. Böylece Toland’ın özgürlük anlayışı, din felsefesi ile siyaset felsefesini birbirinden koparmadan, aklın rehberliğinde inşa edilen bir hayat idealine bağlar. Bu siyasal boyut, makalenin ana eksenini oluşturan metafizik-ahlaki özgürlük anlayışının kamusal uzantısı olarak değerlendirilmelidir.

Bütün bunlar bir arada düşünüldüğünde, Toland’da özgürlük-determinizm-sorumluluk üçgeni şu şekilde özetlenebilir: Dinamik materyalist metafizik, doğayı zorunlu yasalarla işleyen bir bütün olarak tasvir eder. İnsan bu bütünün içindedir ve ondan muaf olamaz. Ancak insan, akıl yetisi sayesinde bu düzeni anlayabilen ve kendi inanç ile eylemlerini bu kavrayış doğrultusunda şekillendirebilen bir varlık olduğu için özgür ve sorumludur. Özgürlük, nedensel zinciri kıran metafizik bir ayrıcalık değil, rasyonel öz-yönelim yeteneğinin adıdır. Sorumluluk ise bu yeteneğin fiilen kullanılmasıyla ortaya çıkar. Bu bakımdan Toland’ın projesi, erken Aydınlanma bağlamında hem natüralist bir doğa felsefesi hem de akıl merkezli bir din ve ahlak anlayışını bir arada savunmaya yönelik özgün bir girişim olarak okunabilir.

Elbette bu girişimin sınırları da vardır. Doğa yasalarının zorunluluğunu bu denli vurgulayan bir anlayışta, özgürlüğün “başka türlü yapabilme” boyutunun ne ölçüde korunabildiği tartışmaya açıktır. Akli, özgürlüğün başlıca dayanağı haline getirmek, duyguların, ilişkisel boyutun ve tarihsel-toplumsal koşulların özgürlük üzerindeki rolünü geri plana itme riski de taşır. Bu ise ayrı bir tartışma alanı olarak Toland yorumunun eleştiriye açık taraflarından birini oluşturur. Yine de Toland’ın modeli hem fideist eğilimlere hem de otoriter din-siyaset birleşimlerine karşı, rasyonel savunulabilirlik ve bireysel sorumluluk ekseninde erken ve tutarlı bir cevap denemesi olarak önem taşır. Bu makale, Toland’ın din felsefesinin genellikle göz ardı edilen özgürlük boyutunu, dinamik materyalist metafiziğiyle birlikte okumayı önererek hem Toland araştırmalarına hem de özgürlük-determinizm tartışmasının tarihsel katmanlarının anlaşılmasına mütevazı bir katkı sunmayı amaçlamıştır.

Kaynakça

- Aydın, M. S. (2002). *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Badria, M. İ. (2022). İnanç ve Özgür İrade İkileminde Molinizm. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (20).
- Bayam, E. G. (2015). Açık Teizmin Geleneksel Tanrı Tasavvuru ve Süreç Teizmi ile İlişkisi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, (25), 253-269.
- Collins, A. (1713). *A Discourse of Free-Thinking*. Occasioned by the Rise and Growth of a Sect called Free-Thinkers.
- Davies, B. (1993). *An Introduction to the Philosophy of Religion* (2nd ed.). New York: Oxford University Press.
- Frigerio, A., & Florio, C. D. (2021). Divine Foreknowledge and Providence: Trade-offs between Human Freedom and Government of the Universe. *TheoLogica: An International Journal for Philosophy of Religion and Philosophical Theology*, 5(1), 126-146. <https://doi.org/10.14428/thl.v4i3.55003>
- Ginet, C. (1990). *On action*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139173780>
- Güçlü, A., Uzun, E., & Uzun, S. (2003). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Bilim ve Sanat.
- Heinemann, F. H. (1944). John Toland and the Age of Enlightenment. *The Review of English Studies*, 20(78).
- Heinemann, F. H. (1945). Toland and Leibniz. *The Philosophical Review*, 54(5).
- İmamoğlu, T., Yazoğlu, R., & Başcı, V. (2016). *Din Felsefesi*. Erzurum: Eser Ofset.
- Johnson, D. M. (2022). The Problem of Trust. İçinde P. Furlong & L. Vicens (Ed.), *Theological Determinism: New Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kar, E. (2024). Özgür İrade Problemi ve Determinizm: Determinist Bir Evrende Özgür İrade Mümkün müdür? *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (35), 298-310. <https://doi.org/10.54600/igdirsosbilder.1385870>
- Kar, S. (2017). *John Toland'ın Din Felsefesi*. Saarbrücken: Lap Lambert Academic Publishing.
- Laing, J. D. (2018). *Middle Knowledge: Human Freedom in Divine Sovereignty*. USA.: Kregel Publication.
- Neslioğlu, F. E. (2008). İrade Özgürlüğü Sorununun Çözumsuzlüğü Üzerine. *Felsefe Dünyası*, (47), 7.
- Öner, N. (2005). *İnsan Hürriyeti*. (5.). Ankara: Vadi Yayınları. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi).
- Özkan, E. A. (2023). Paul Helm'de Teolojik Determinizm ve İlahi İnanç. *Artuklu Akademi*, 10(1), 31-44. <https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1162295>
- Peterson, M., Hasker, W., Reichenbach, B., & Basinger, D. (2009). *Akl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş* (İkinci Baskı; R. Acar, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Plantinga, A. (2022). *Tanrı, Özgürlük ve Kötülük* (M. Yanık, Çev.). Ankara: Fol.
- Toland, J. (1696). *Christianity is not Mysterious*. London: Printed for Sam. Buckley.
- Toland, J. (1702). *Vindicius Liberi: Or. M. Toland's Defence Of Himself*.
- Toland, J. (1704). *Letters To Serena*. London: Printed for Bernard Lintot.
- Toland, J. (1726a). *A Collection of Several Pieces of John Toland*. London: J. Peele.
- Toland, J. (1726b). The Primitive Constitution Of The Christian Church. *in A Collection of Several Pieces of Mr. John Toland, II*.
- Toland, J. (1751). *Pantheisticon: Or the Form of Celebrating the Socratic-Society*. Printed for Sam. Paterson.
- Toland, J. (1815). *Critical History of The Celtic Religion and Learning: Containing an Account of The Druids*. Edinburgh.

-
- Tüzer, A. (2018). Tanrı, Özgürlük ve Kader. İçinde L. Tokat (Ed.), *Din Felsefesi*. Ankara: Bilay.
- Yavuz, Z. (2009). Tanrı'nın Bilgisi ve İnsan Hürriyeti İlişkisi Bağlamında Frankfurtçu Liberalizmin Eleştirisi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50(1), 49-70.
- Yaylı, G. (2023). Kötülük Sorunu-İnsan Hürriyeti ve Determinizm. İçinde O. Bilen & H. Dölek (Ed.), *Din Felsefesi*. İstanbul: Lisans Yayıncılık.
- Yöneş, F. (2025). Open Theism and Prophecy. *Sophia*. <https://doi.org/10.1007/s11841-025-01070-0>
-